

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ТЗВ. РАНОХРИШЋАНСКИХ ПОЛИЈЕЛЕЈА У СРБИЈИ

Полијелеји или поликанделони како се још називају (остали називи на које се може наићи, попут израза согона, биће овом приликом изостављени), служили су за осветљавање унутрашњих просторија. Носили су по неколико светлећих тела, зависно од величине, чиме су омогућавали боље осветљење на местима где је то било потребно, нпр. код олтара или у близини столова за обедовање.¹ На тај начин су се разликовали од држача за појединачне лампе, које су висиле на системима за качење завршеним кукама, провученим кроз њихове ушице², као и од других лампи, које су појединачно постављане, на сталку или другачије.

Из Србије потиче укупно четири налаза сачуваних полијелеја или поликанделона из ранохришћанског, одн. рановизантијског периода, уз тачно неутврђен број делова још неколицине. До скоро су били познати примерци који потичу из околине Пирота, из „Царичине цркве“ и из Гамзиграда. Од 2007. г. њима су се придружили налази једног целог и делова још два друга полијелеја са Градине на планини Јелици, код Чачка. За примерак из „Царичине цркве“ није познато тачно место налаза, нити контекст (помишља се да би полијелеј могао потицати из Царичиног града /Iustiniana Prima?)³, за налаз из околине Пирота су околности познате делимично⁴, као и за онај из Гамзиграда /Romuliana⁵, док је тачан контекст за сада документован само за полијелеје са Градине на Јелици.⁶

¹ P. Chevalier, *Les luminaires paleochrétiens de Dalmatie romaine*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 90-91, 1999, 181-182; види и нап. 30.

² Уп. P. Chevalier, *нав. дело*, 174-179; В. Кондић-В. Поповић, *Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977, 203, кат. бр. 71.

³ В. Кондић-В. Поповић, *Царичин Град*, 203 кат. бр. 72; уп. и Г. Марјановић-Вујовић, *Два рана хришћанска полијелеја из Народног музеја*, *Зборник Народног музеја VII*, Београд 1973, 15-16.

⁴ A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum (Parts III. and IV.)*, *The Archaeologia* Vol. XLIX, 167.

⁵ Ђ. Јанковић, *Рановизантијски Гамзиград*, у: Гамзиград. Касноантички царски дворца, Београд 1983, 135-136, кат. бр. 177; М. Живић, *Felix Romuliana. 50 година одгонетања*, *Зајечар* 2003, 71, 169, кат. бр. 376; види напомене 8-12.

⁶ М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно*

Сл. 1. Полијелеј са лок. Гамзиград/Romuliana
(по М. Живић).

Abb. 1. Polykandelon aus Gamzigrad/
Romuliana (nach M. Živić).

нађени заједно (у склопу једне оставе), с обзиром на недостајући дневник ископавања за 1962. г.¹¹, као и непотпуне податке у музејској књизи инвентара.¹² Тако тачне околности налаза полијелеја из Гамзиграда до даљег остају неутврђене.

насеље, Београд 2010, 122-127.

⁷ Ђ. Јанковић, *Рановизантијски Гамзиград*, 135; М. Живић, *Felix Romuliana*, 70 са сл. 30, 71.

⁸ М. Живић, *Felix Romuliana*, 169. 1962.г. је као година проналаска наведена и у књизи инвентара, полијелеј - стари број 679, нови 283.

⁹ А. Лаловић, *Досадашња истраживања на касноантичком локалитету Гамзиград*, Развитак 1971, бр. 6, 69.

¹⁰ Г. Марјановић-Вујовић, *Средњи век, Археолошко благо Србије из музејских збирки*, Београд 1983, 107. Исто и Ђ. Јанковић, *нав. место*.

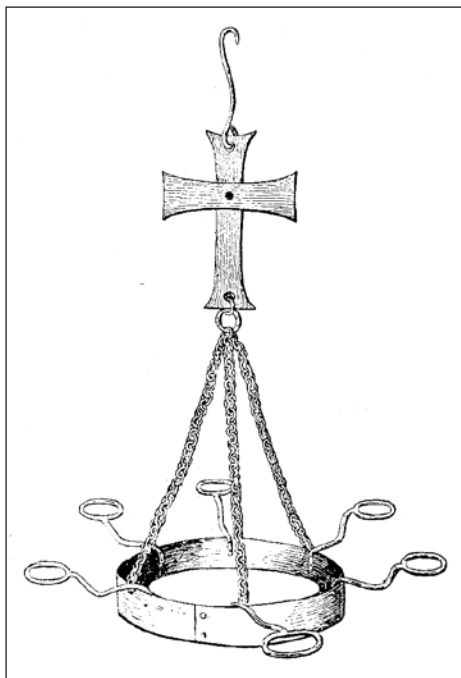
¹¹ Податак је добијен од мр М. Живић, кустоса Народног музеја у Зајечару.

¹² За оков печуркастог облика (инв. бр. 282) се у књизи инвентара наводи да је откривен северно од западне капије у квадратној просторији, у њеном јужном углу, 2,60m испод површине, док за остале поменуте предмете нема прецизних података. „Квадратна просторија“ највероватније заиста јесте кула старијег утврђења, али се ова локација помиње само у случају окова, једног од четири предмета који су приписани

Поликанделониз Гамзиграда сматра се саставним делом „оставе црквених предмета“, у којој су се, како се наводи, поред њега, налазили кадионица, канделабр и оков печуркастог облика, са прорезом за насађивање (Сл. 1). Наглашава се да су сви предмети од бронзе.⁷ Према М. Живић, остава је пронађена 1962. године.⁸ Подаци о месту њеног проналаска су противуречни, што до сада није било наглашавано: док по некадашњем кустосу Народног музеја у Зајечару Анки Лаловић она потиче из комплекса базилике са крстионицом, подигнуте над јужним крилом некадашње царске палате⁹, према Гордани Марјановић-Вујовић откривена је у једној од кула старијег утврђења.¹⁰ Ова недоумица се можда може разрешити даљим истраживањем и увидом у сада недоступну документацију, пре свега, дневник ископавања за 1962. г. Опрезности ради се чак мора поставити питање да ли су сви предмети – полијелеј, свећњак, кадионица и оков заиста

Реч је о мањем полијелеју једноставне израде, ливеном у бронзи¹³, са сачувана четири ланца. Ланци су у горњем делу били причвршћени за кружу плочицу, на чијем се врху налазио крст са перфорацијом за куку. Шири пречник полијелеја износи 17,5cm x 16,3cm, ужи 13,3cm x 11,7cm, висина 17,9cm.¹⁴ Овај скромни примерак био је предвиђен за укупно четири лампе или кандила, постављена у кружна лежишта.

Артур Еванс је у склопу својих истраживања, која је спроводио у другој половини XIX века, на простору данашње јужне Србије, у предграђу Пирота испод пода мале, полуразрушене цркве посвећене Св. Јовану Богослову, имао прилике да види недавно откривене темеље једне, како наводи, очигледно знатно старије цркве. На лицу места уочио је зидање са опекама, које га је по начину подсетило на остатке рановизантијског града у Злати, крај Житног Потока.¹⁵ С обзиром на ову Евансову опаску, не може се искључити могућност да затечени зидови припадају остацима непознате рановизантијске базилике. Евансу су истом приликом показани и други налази са тог места: бронзана „корона“, ланцима окачена за крст, уломци звоноликих стаклених лампи, које су некада на полијелеју стајале, и, одвојено, још један мањи крст, такође израђен од бронзе (Сл. 2).¹⁶ Г. Марјановић-Вујовић је, и поред одређених недоумица везаних за локацију цркве Св. Јована Богослова, идентификовала овај полијелеј у збирци Народног музеја у Београду, тамо заведен под инв. бр. 2226, заједно са мањим крстом, који Еванс такође спомиње међу налазима из околине Пирота (Сл. 3).¹⁷

Сл. 2. Полијелеј из околине Пирота (по А. Евансу).

Abb. 2. Polykandelon aus der Umgebung von Pirot (nach A. Evans).

остави.

¹³ Детаљна обрада налаза, њихова хемијска анализа и ново снимање нису били могући..

¹⁴ Подаци о пречнику добијени су захваљујући мр М. Живић.

¹⁵ За Злату види М. Милинковић, *О потреби научног проучавања локалитета Злата-Кале*, Ниш и Византија V, Ниш 2007, 191-202; Исти, *Прилог питању убикације Јустинијане Приме*, Лесковачки зборник 49, 2009, 239-246.

¹⁶ A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, 167, Fig. 100 на стр. 166.

¹⁷ Г. Марјановић-Вујовић, *Два рана хришћанска полијелеја*, 14-15.

Сл. 3. Полијелеј из околине Пирота (по Г. Марјановић-Вујовић).

Abb. 3. Polykandelon aus der Umgebung von Pirota (nach G. Marjanović-Vujović).

Поликанделон из Пирота кован је од бакра, у облику неправилно кружног обруча ширине 3,5cm, са пречником од 13,5-15cm. За његову унутрашњу страну закивцима је причвршћено шест ка споља издигнутих ручица са кружним отворима намењеним прихвату лампи, одн. кандила. Поликанделон је био окачен уз помоћ три ланца повезана са крстом перфорираним на доњем и горњем делу вертикалног крака (краци се завршавају проширењима). За горњу перфорацију је била везана кука, уз помоћ које се полијелеј качио.¹⁸

У Народном музеју у Београду се чува још један полијелеј, са непознатог налазишта, инв. бр. 2926 (Сл. 4). Као место налаза заведена је „Царичина црква“, што се може односити на разне локалитете на којима се налазе остаци старих цркава, као што их са сличним називом има у околини Рековца или

Крагујевца.¹⁹ Царичин град код Лебана се понекад назива и „Царичина“²⁰, али Г. Марјановић-Вујовић претпоставља да је полијелеј доспео у збирке Народног музеја у Београду вероватно пре него што су 1912. г. отпочела ископавања на овом налазишту, не искључујући могућност да, можда као случајан налаз, потиче са остатака једне од цркава на Царичином граду.²¹ В. Кондић и В. Поповић сматрају, као што је већ наведено, да „Царичина црква“ највероватније означава Царичин град.²² Ипак, тачно место проналаска овог полијелеја остаје непознато. Без обзира на ову околност, може се констатовати да је полијелеј из „Царичине цркве“ израђен од месинга, у техници ливења са проламањем. Сачувани су диск и делови три ланца за качење. Полијелеј је на рубу имао шест отвора за кандила,

¹⁸ Исто, 13-14.

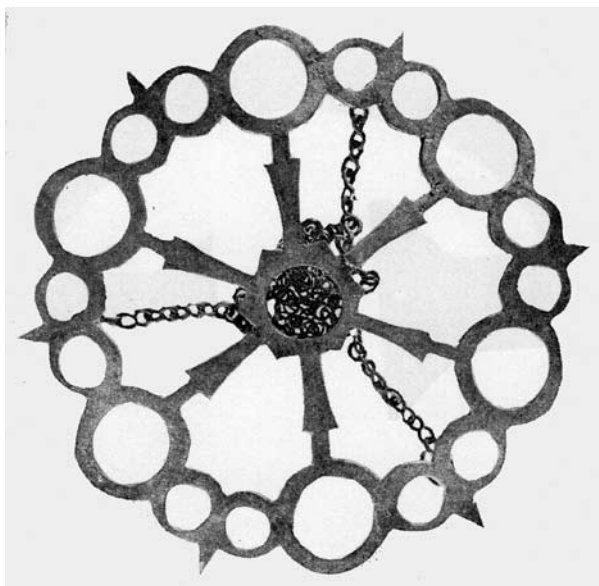
¹⁹ Исто, 15-16.

²⁰ Ђ. Сп. Радојчић, *Новац деспота Стефана из „нове цеке“*, Старинар XII, 1937, 45; В. Р. Петковић, *Ископавање Царичина Града код Лебана*, Додатак Старинару XII, 1937, 6.

²¹ Г. Марјановић-Вујовић, *нав. место*.

²² Види нап. 3.

Сл. 4. Полијелеј из Царичине цркве (по В. Кондићу и В. Поповићу).
Abb. 4. Polykandelon aus Caričina crkva (nach V. Kondić-V. Popović).

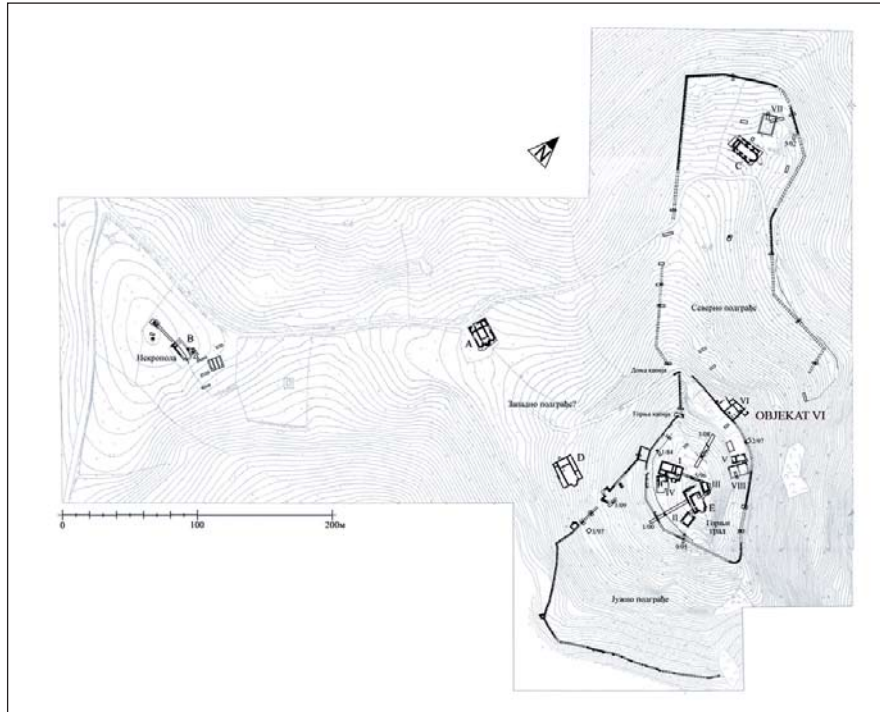
са седмим у средишту, од кога се радијално одваја шест кракова. У рубној зони се налази и 12 мањих кружних „лежишта“, у паровима, између већих. Пречник полијелеја износио је 26,7cm.²³

На Градини на планини Јелици код Чачка, на којој се налазе остаци анонимног рановизантијског утврђеног града, регионалног средишта из VI и можда почетка VII века, са више цркава, резиденцијалних и других грађевина, дошло се током кампања 2007. и 2008. г. до налаза једног целог и делова најмање још два друга полијелеја, којима су дати римски бројеви I-III. Сви ови налази су документовани и потичу из једне зграде, Објекта VI, у Северном подграђу (Сл. 5). Иако ова велика грађевина, призидана уз спољно лице северног бедема Горњег града још није до краја истражена (сада познате минималне димензије износе 19,84m x 13,86m), јасно је да је реч о објекту профане намене, са више просторија на различитим нивоима, подрумом у коме се налазила камена зидана пећ, са траговима занатске обраде рожине, и, како изгледа, мањим гранаријем (Сл. 6). Ископавања су на овом месту дала и одговарајући репертоар покретних налаза, уломке керамичких посуда и животињских костију, свакодневне употребне предмете, накит, делове разног оруђа и оружја.²⁴ На основу свега до сада откривеног на овом месту, световни карактер ове зграде се не може довести у питање.

Полијелеј I пронађен је у слоју интензивног шута, у подруму Објекта VI (Сл. 7, 8a-b). Близу њега су затечена три откинута ланца са гвозденом куком за качење. Диск са делом ланаца и њихов остатак

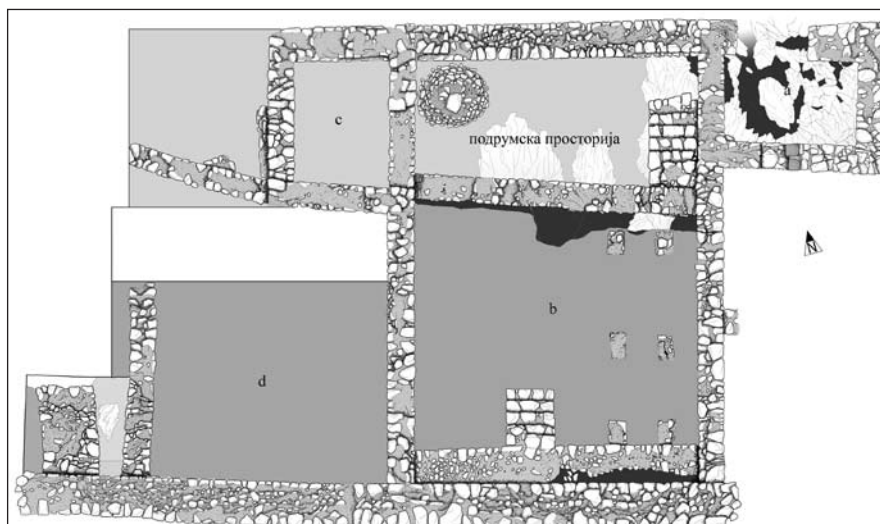
²³ Марјановић-Вујовић, *Два рана хришћанска полијелеја*, 14.

²⁴ Подаци о налазима полијелеја и њихових делова са Градине на Јелици дају се према М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*, 122-127.

Сл. 5. Градина на Јелици. Ситуациони план са Објектом VI.

Abb. 5. Die Gradina auf der Jelica. Situationsplan mit Objekt VI.

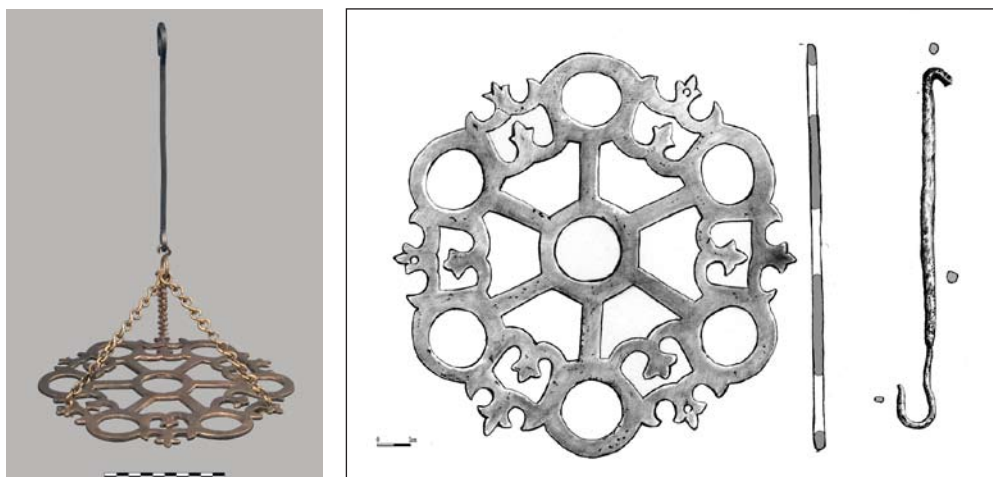

Сл. 6. Градина на Јелици. Објект VI, основа.

Abb. 6. Die Gradina auf der Jelica. Objekt VI, Grundriss.

Сл. 7. Градина на Јелици, Објекат VI. Полијелеј I, *in situ*.

Abb. 7. Die Gradina auf der Jelica, Objekt VI. Polykandelon I, *in situ*.

Сл. 8a-b. Градина на Јелици, Објекат VI. Полијелеј I.

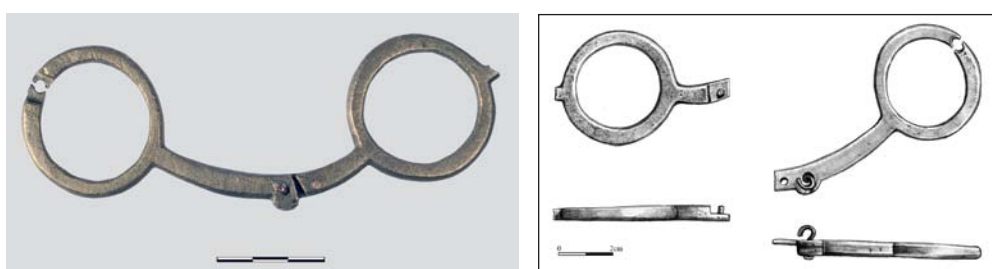
Abb. 8a-b. Die Gradina auf der Jelica, Objekt VI. Polykandelon I.

су се у рестаураторском поступку могли спојити без допуњавања са неоригиналним деловима, док оригинална кука није могла бити наново оспособљена, услед чега је на приложеном снимку бр. 8а поликанделон приказан са одговарајућом копијом. Полијелеј је придржавао седам лампи или кандила. Шест кружних лежишта налазило се на рубу диска, док је седмо, радијално повезано са шест кракова, слично примерку са „Царичине цркве“, било у средини. Израђен је највећим делом у техници ливења са проламањем, од бронзе. Међу отворима за кандила постављен је украс у виду двоструког низа љиљана. Пречник износи 25cm.

Из суседне просторије “b”, која је по свему судећи служила као складиште за жито или друге намирнице, потиче налаз дела полијелеја II, такође из слоја шута (Сл. 9a-b). Пронађена је извијена дршка од коване

Сл. 9а-б. Градина на Јелици, Објект VI. Полијелеј II.
 Abb. 9а-б. Die Gradina auf der Jelica, Objekt VI. Polykandelon II.

Сл. 10а-б. Градина на Јелици, Објект VI. Полијелеј III.
 Abb. 10а-б. Die Gradina auf der Jelica, Objekt VI. Polykandelon III.

бронзане траке, са издигнутим отвором за кандило, дуга 13cm. Она је уз помоћ два закивка била причвршћена за обруч полијелеја, попут дршки на примерку из околине Пирота.

Унутар исте просторије, у слоју шута, пронађени су и делови полијелеја III (Сл. 10а-б). Ради се о два различита дела истог поликанделона, који се међусобно спајају. Израђени су од бронзе техником ливења са проламањем, али је мањи клин на стањеном крају једног, који улази у перфорацију другог, начињен од бакра. Није искључено да је број сегмената од којих се образовао полијелеј могао бити променљив, самим тим и број светлећих места, који се тако могао прилагодити тренутним потребама. Лустер на расклапање свакако је био лакши за преношење. Оваква решења немају своје аналогije у Србији.

Једна бронзана двострука алка из шута подрумске просторије (Сл. 11) и једна тордирана гвоздена кука из шута суседне просторије "с" (Сл. 12) највероватније су такође чинили делове полијелеја, II или III.

Како сви налази поликанделона са Градине на Јелици потичу из слојева шута, који је на овом локалитету доминантан, треба понудити још нека објашњења у вези са стратиграфијом и њиховом првобитном локацијом. С обзиром да је град страдао нагло, у снажном пожару, вероватно узрокованом непријатељским нападом, многи предмети су остали унутар објеката у којима су се и претходно налазили, само делимично дислоцирани, јер, по свему судећи, времена за систематску евакуацију добара није било.

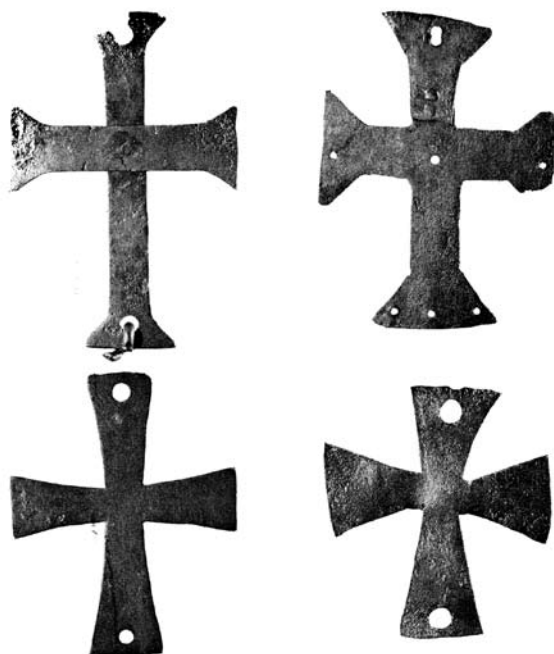
Сл. 11. Градина на Јелици, Објекат VI. Двострука алка.
Abb. 11. Die Gradina auf der Jelica, Objekt VI. Zweifache Schlaufe.

Сл. 12. Градина на Јелици, Објекат VI. Тордирана кука.
Abb. 12. Die Gradina auf der Jelica, Objekt VI. Tordierter Haken.

Услед тога се међу налазима из насеобинских слојева са Јелице налазе и вредни, и даље употребљиви предмети, попут функционалних делова одеће и др. Могућност да су овде приказани налази, а посебно полијелеј I, до рушевина Објекта VI доспели са неког другог места дејством ерозије не постоји, већ и због околности да је зграда призидана уз спољну страну високо очуваног бедема Горњег града (са спољне стране данас 3,61m), који је такво дејство спречавао, акумулирајући налазе са супротне, унутарње стране. Зато се може поћи од става да поликанделони пронађени у Објекту VI из њега и потичу.

У збирном прегледу се може констатовати да полијелеј из околине Пирота и полијелеј II (део) са Градине на Јелици припадају истом типу, са кованим обручком од кога се одвајају засебне дршке. Исто тако, постоје извесне сличности у начину израде па и изгледу примерка из „Царичине цркве“ и полијелеја I са Јелице, док је налаз из Гамзиграда такође ливен, али је мањи и знатно једноставније изведбе. „Сегментни“ полијелеј III са Јелице (делови), као што је напоменуто, за сада стоји без аналогија. Полијелеји са Јелице I и II, из околине Пирота, као и поликанделон из „Царичине цркве“

Сл. 13. Царичин град/
Iustiniana Prima? Крстови,
делови система за качење
(по В. Кондићу и В.
Поповићу).

Abb. 13. Caričin grad/
Iustiniana Prima?
Kreuze, Teile von
Aufhängevorrichtungen (nach
V. Kondić-V. Popović).

своје аналогије могу наћи и у Египту.²⁵ Начелно, полијелеји су могли бити израђени у некој домаћој радионици, бар једноставнији примерци, као што је то онај из Гамзиграда. Сви се оквирно по облику, делом и по контексту налаза, посебно примерци са Гардине на Јелици, могу датовати у време VI и почетка VII века. Иако је број „ранохришћанских“ полијелеја из Србије још увек мали, ипак се називу одређене међусобне сличности, односно поделе на типове, који, свакако, ван Србије нису непознати (Египат, Италија, Калабрија). Ипак, до сада са српске територије нема налаза луксузнијих поликанделона, од племенитих метала и са сложенијим начином израде, попут оног, који представља поклон цркви епископа Еутихијана из 565. или након те године.²⁶

Потребно је подвући значај документованих налаза са Градине на Јелици. Они на очигледан начин допуњују повремено заступљено становиште, да су полијелеји-поликанделони били делови црквене опреме²⁷, за разлику од других констатација, које у овим светлећим телима пре свега

²⁵ D. Bénazeth, *L'art du métal au début de l'ère chrétienne*, Paris 1992, 166 E 11711, 167 E 11699, 168 E 11916 (3).

²⁶ M. Mundell Mango, *The Archaeological Context of Finds of Silver in and beyond the Eastern Empire*, у: N. Cambi, E. Marin, ur. Radovi XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, Split-Poreč (25.9.-1.10.1994.), Dio II, Justinijanovo razdoblje i problemi VI.-VII. stoljeća, Split 1998, 209, 237, Fig. 9. Данас у Дамбертон Оуксу.

²⁷ Г. Марјановић-Вујовић, Два рана хришћанска полијелеја, 16; О. Илић, *Палеохришћански литургијски предмети и делови црквене опреме на територији јужне Србије*, Ниш и Византија VI, Ниш 2008, 128, 132-134.

виде практичне предмете, употребљаване како у световном окружењу, тако и у црквама, којима су, као што се види по једном броју налаза, радо поклањани.²⁸ То, међутим, свакако не искључује њихову профану намену, која је не само јеличким налазима доказана. Она је, бар што се територије Србије тиче, и пре тога била наговештена распоредом оних налаза са Царичиног града, који су могли припадати или полијелејима или системима за качење појединачних светлећих тела - одговарајућим перфорираним крстовима (Сл. 13). Неки од њих потичу из цркава, а неки из профаних грађевина, као што су то „домус“ у Горњем граду или грађевине северозападно од кружног трга, у истој градској четврти.²⁹

Полијелеј који није нађен у цркви потиче из Сарда, из познате „Куће бронзи“, где је један примерак са шест лампи откривен у апсиди триклинијума, близу стола за обедовање. Подједнако, могу се навести налази поликанделона из профаних контекста кућа у Коринту, Ефесу и другде.³⁰ Употреба тзв. полијелеја или поликанделона није, као што је показано, била ограничена на култне објекте одн. на црквени мобилијар, већ су они примену налазили и у приватној, световној сфери живота, као софистицирани предмети којима је било могуће не само обезбедити бољу осветљеност, већ и постићи посебну атмосферу у кући или у неком другом профаном простору, различитим начином осветљавања, као што се то и данас чини.

Mihailo Milinković
EIN BEITRAG ZUR ERFORSCHUNG DER SGN. FRÜHCHRISTLICHEN
POLYKANDELA IN SERBIEN

Der Verfasser bietet eine kurze Übersicht über die Polykandelafunde in Serbien, wo bisher vier ganze oder nur wenig beschädigte Leuchter, sowie mehrere Teile von anderen gefunden worden sind. Dabei ist nicht immer der genaue Fundzusammenhang bekannt geworden. Für die Fundstelle „Caričina crkva“ kann bloss angenommen werden, dass sie mit Caričin grad/Iustiniana prima? in Südserbien zu identifizieren ist. Die Funde aus Gamzigrad/Romuliana in Nordostserbien und aus der Umgebung von Piro in Südserbien haben eine immerhin bessere, wenn auch nicht vollständige Dokumentation, während die Polykandelafunde, die seit 2007. auf der Gradina-Jelica bei der modernen Stadt Čačak in Zentralwestserbien während archäologischen Grabungen gemacht wurden, gänzlich dokumentiert sind (Polykandela I-III). Auf der Jelica befand sich im 6.Jh. ein befestigtes regionales

²⁸ M. Mundell Mango, *нав. место*. За завештања види P. Chevalier, *Les luminaires paleochrétiens*, 163-164 са нап. 12 и 13.

²⁹ В. Кондић-В. Поповић, *Царичин Град*, 202-203; уп. и V. Ivanišević-P.Špehar, *Early Byzantine finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo)*, *Старинар* LV, 2006, 142, где се поводом једноставнијих држача лампи констатује њихова распрострањеност у настамбама југозападне четврти Доњег града.

³⁰ S. Ellis, *Shedding Light on late Roman Housing*, у: L. Lavan-L. Özgenel-A. Sarantis (Ed.), *Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops*, *Late Antique Archaeology* Vol. 3.2, Leiden 2007, 292, са нап. 17.

Zentrum im Nordillyricum. Entgegen einigen Auffassungen, denen nach die Polykandela als Gegenstände der Kirchausstattung zu betrachten sind, stehen die Funde von der Jelica als Beispiele aus einem klaren profanen Zusammenhang da (Objekt VI mit Keller, Ofen, Vorratsraum, Keramik – und Tierknochenfragmenten, Gerät, Waffen usw.). Das solche Zusammenhänge nicht einsam sind, ist aus Sardis und anderen Fundstellen bereits bekannt, auch aus Caričin grad in Serbien, wo Teile von Aufhängevorrichtungen in Gebäuden weltlichen Charakters gefunden wurden.

Obwohl an Zahl klein, bieten die Polykandelafunde aus Serbien, die ins 6/7. Jh. datiert werden können, erste Vergleichsmöglichkeiten, mit Analogien in Ägypten, Italien usw. Die Polykandela aus der „Caričina crkva“ und Jelica I sind vergleichbar, wie auch der Leuchter aus Piroćica und der Leuchter II von der Jelica. Während die etwas aufwendigeren Exemplare vielleicht Importstücke sind, konnten die einfacheren (Gamzigrad) auch in einheimischen Werkstätten hergestellt gewesen sein. Immerhin sind bisher in Serbien keine Leuchter aus Edelmetall bekannt geworden, etwa demjenigen aus Sion ähnlich (heute in Dumbarton Oaks)..